

De terreurdaad van Anders Behring Breivik vanuit pedagogisch perspectief ¹

Tom Kroon

De bomaanslag in Oslo en de schietpartij op het eilandje Utøya op 20 juli 2011, die 77 doden eisten, hebben diepe sporen nagelaten in de Noorse samenleving. Ze riepen ook tal van vragen op. Hoe kon zo iets in een land plaatsvinden waar geen hoog oplopende politieke of sociale spanningen zijn? Wat bewoog een redelijk welgestelde en goed opgeleide autochtone Noor om deze daden te plegen? Zijn daad confronteerde de wereld met het nieuwe fenomeen van de geboren West-Europeaan die op eigen initiatief handelt en gedreven wordt door een reactionair ideaal.

Inleiding en vraagstelling

Daden van terreur kom je door de hele geschiedenis heen (O'Connor, 2011). Bij het zoeken naar verklaringen onderscheidt men ten minste drie niveaus (Crenshaw, 1981; De Graaff, 2008; De Graaf en Kessels, 2011). Het macroniveau is dat van de nationale en internationale politieke, economische, sociologische en culturele ontwikkelingen en de visies daarop over wat goed en juist is. Dit niveau bevat factoren die een kritische gezindheid bewerkstelligen. Het mesoniveau bevat factoren die gelijkgezinden verenigt, informeert, inspireert en instrueert. Het microniveau is dat van het individu. Wat doet hem of haar besluiten de weg van terreur op te gaan, welke karaktertrekken en (eventueel verdrongen) behoeften spelen een rol?².

In dit artikel wordt gezocht naar een verklaring voor het gedrag van Anders Behring Breivik op microniveau. Reeds in 1986 wees Crenshaw op het belang van dit niveau bij het zoeken naar verklaringen voor terreur. Zij constateerde (cursivering TMK) dat 'the analysis of terrorism' waarbij men niet verder ging dan het leggen van verbanden op macroniveau "deals with the intersection of psychological predispositions (*which may be derived as much from prior experience and socialization as from psychological traits emerging from early childhood and infancy*) and the external environment ..." (blz. 384-385). Pogingen om daden van terreur psychologisch te verklaren zijn er inmiddels talloos vele (zie bijvoorbeeld Victoroff, 2005).

De vraagstelling in dit artikel is echter niet zozeer psychologisch, maar veel meer pedagogisch van aard. De vraag is of er een verband gelegd kan worden tussen de daad van Breivik en zijn opvoeding thuis. Dus: "Van welke aard was de omgang tussen Breivik en zijn ouders en zou de kwaliteit daarvan de keuze voor zijn daad beïnvloed kunnen hebben?" Deze vraagstelling werd mede ingegeven door kennisname van een verslag van een pedagogisch onderzoek naar mogelijke aanknopingspunten voor radicalisering in de

¹ In het Magazine *PIP, Pedagogiek in Praktijk*, (2011), jrg. 17, nr. 64, blz. 35-38 werd door mij eerder aan Breiviks daad aandacht besteed.

² Maar ook toeval kan een rol spelen: een ontmoeting, slachtoffer zijn van harde ordehandhaving, een belediging; 'wildcards' en 'trigger events' genoemd (De Graaff, 2008, blz. 6).

opvoedingsgeschiedenis van voor het grootste deel autochtone jongeren die er extreme idealen op nahouden (Van San, Sieckelinc & De Winter, 2010)³. Hierna volgen enkele conclusies uit dat verslag:

"Opvallend is dat bijna alle ouders eerder onderhandelend tot permissief dan autoritair zijn in de begeleiding van het idealisme van hun kinderen" (blz. 81).

Voorts:

"De extreme idealen die hun kinderen uiten, worden in veel gevallen afgedaan als 'hun mening' en de ouders vinden vaak dat ze daar weinig of niets tegenin te brengen hebben" (blz. 82).

En wat de gezinssituatie aangaat

"blijkt dat de meeste ouders weinig interesse (tonen) in de ideeën van hun kind of ... (verzuimen) daarover in discussie te gaan. Er is in de gezinnen van deze jongeren sprake van weinig responsiviteit." (blz. 83)

Het kan in dit artikel niet gaan om een verklaring met voorspellende waarde. Wat geldt voor het zoeken naar verbanden op macroniveau, namelijk dat "research has consistently shown that there are far more phases, triggers and influences involved in the process of violent radicalisation to reduce it to ... a direct cause-effect relationship" (De Graaf en Kessels 2011, blz. 2) geldt ook voor het microniveau. We dienen te waken voor overgeneralisatie. Vervolgens is het zo dat de mens, en dat geldt ook al voor het kind, een wezen is dat op eigen wijze betekenis geeft aan signalen uit zijn omgeving. Wat voor de een een gevaar is, is voor de ander een feest. Ten slotte is het materiaal waarop dit artikel is gebaseerd, beperkt. Breiviks manifest⁴ dat hij een paar uur voor de aanslagen op internet zette, wordt gebruikt. Het beslaat 1518 bladzijden en bestaat uit drie boeken. In het eerste legt hij uit hoe door leidende politici de politieke waarheid wordt gemanipuleerd. In het tweede boek toont hij aan hoe de Islam erop uit is de Europese cultuur te vernietigen. In het derde boek vertelt hij hoe hij met acht gelijkgezinden een nieuwe Tempeliersorde heeft opgericht waarvan de doelstelling is om Europa via een militaire coup in drie fases te redden. De nieuwe wereldorde vangt dan aan in 2083, 400 jaar na het beleg van Wenen. Door het manifest heen staan persoonlijke aantekeningen. De vraag die je je bij het lezen daarvan stellen kunt is: vertelt hij de feiten die hij noemt naar waarheid en zijn zijn oordelen over invloeden die hij zou hebben ondergaan juist? Er wordt op een enkele uitzondering na niet naar reacties verwezen die na zijn daad gegeven zijn.

³. Ik heb dit verslag besproken in *PiP, Pedagogiek in Praktijk*, (2011), jrg. 17, nr. 59, blz. 34-35. Verreweg het meeste onderzoek naar radicalisering is binnen de pedagogische sector in ons land gedaan onder moslimjongeren (Pels & De Ruyter, 2011).

⁴. Hij heeft dit manifest getiteld *2083: A European Declaration of Independence* in het Engels geschreven en ondertekend met het pseudoniem Andrew Berwick, London. Het is te downloaden via <http://nos.nl/artikel/258728-breivik-jarenlang-bezig-met-aanslag.html> (voor de eerste keer geraadpleegd 28/07/2011) en telt daar 1421 pagina's doordat bereidingswijzen voor springstoffen e.d. zijn weggelaten.

Hoe beschrijft Breivik zichzelf

Hieronder worden de meest in het oog springende mededelingen die Breivik doet in zijn manifest weergegeven. Het kind Anders werd geboren in 1979 in Londen. Zijn moeder, Wench Behring, had toen reeds een kind, een meisje, uit een eerder huwelijk. Ook zijn vader, Jens Breivik, was eerder getrouwd geweest en had uit dat huwelijk twee zonen. Zijn moeder scheidde van zijn vader, die verbonden was aan de Noorse ambassade in Londen, toen Anders een jaar oud was. Zij verhuisde al snel met Anders naar Oslo, zijn vader ging naar Parijs. Anders bezocht zijn vader daar geregeld, zo lijkt het, maar die wilde zijn zoon na zijn vijftiende niet meer zien omdat hij niet gelukkig zou zijn met zijn graffiti-activiteiten. Terug in Oslo huwde Wench, voor een derde keer, met ene Tore, officier in het Noorse leger. Over hem schrijft Anders dat toen de man gepensioneerd was, hij geregeld naar Thailand ging en zijn tijd daar doorbracht met prostituees (blz. 1333). Ook noteert hij dat zijn stiefvader zijn moeder op 48-jarige leeftijd besmette met een geslachtsziekte. Ook zijn halfzuster bleef een SOA niet bespaard. Hij oordeelt daarover als volgt (blz. 1120):

Both my sister and my mother have not only shamed me but they have shamed themselves and our family. A family that was broken in the first place due to secondary effects of the feministic/sexual revolution. I can only imagine how many people are suffering from STDs [TMK: SOA's] as a result of the current lack of sexual moral.

Aan geen van de volwassenen die een rol in zijn leven had kunnen spelen, besteedt hij positieve aandacht. Alleen aan zijn stiefmoeder Tove, de derde vrouw van zijn vader, die eveneens van hem scheidde, toen Anders twaalf jaar was, wijdt hij een zinnetje waaruit enige genegenheid spreekt. Maar omdat zij op een bureau werkt dat zich bezighoudt met de immigratie van onder andere moslims zou hij zich niet verzetten als zijn medekruisridders zouden vinden dat zij gedood moest worden. Over zijn jeugd zegt hij (blz. 1333):

I haven't really had any negative experiences in my childhood in any way. I had way too much freedom though if anything.

Tussen zijn dertiende en zestiende jaar kon hij er 's nachts zonder problemen met de fiets op uit voor zijn graffitiraiders. Over zijn opvoeding oordeelt hij als volgt (id.):

I consider myself privileged and I feel I have had a privileged upbringing with responsible and intelligent people around me. I do not approve of the super-liberal, matriarchal upbringing though as it completely lacked discipline and has contributed to feminise me to a certain degree.

Om de samenleving te typeren gebruikt hij de volgende woorden (blz. 371):

The absence of fatherhood has created a society full of social pathologies, and the lack of male self-confidence has made us easy prey for our enemies. If the West is to survive, we need to reassert a healthy dose of male authority. In order to do so we need to roll back the welfare state. Perhaps we need to roll back some of the excesses of Western Feminism, too.

Omwille van zijn ideaal leidt hij een ascetisch leven, zo benadrukt hij (blz. 1352). Zijn vrienden en zijn halfzus probeerden hem geregeld over te halen een vrouw te zoeken. Maar hij weigerde omdat hij dan zijn ideaal zou moeten opgeven. Dat bracht wel 'verdachtmakingen' met zich mee, namelijk dat men hem zou aanmerken als homoseksueel, maar zijn prioriteiten, zegt hij, lagen elders.

Zijn idealen zijn langzaam ontstaan in de 'politiek correcte' hip-hop scene in Oslo, waar hij rond de leeftijd van een jaar of vijftien 'the most active tagger' zou zijn geweest. Ze kregen verder vorm in confrontaties met moslim-jeugdbendes later. Hij hoorde van Moslim gangs die etnisch Noorse vrienden en vriendinnen bedreigden en overvielen. Alloctonen behoorden lange tijd tot zijn vriendenkring. Een insnijdende ervaring met moslimvriend Arsalan is deze geweest (blz. 1335):

I remember during the first Gulf war, he used to cheer loudly whenever a scud missile was launched against the Americans. I was completely ignorant at the time and apolitical but his total lack of respect for my culture (and Western culture in general) actually sparked my interest and passion for it. Thanks to him I gradually developed a passion for my own cultural identity.

Verder valt op dat hij veel op internet verblijft. Hij verzamelt daar de historische feiten die zijn ideaal zouden ondersteunen, adressen voor springstoffen, e-mailadressen van als zodanig aangemerkte 'medestrijders' en hij speelt daar, om het doden te trainen, Massive Multiple Online games.

Het is natuurlijk zeer de vraag of hij, gezien datgene wat zijn vrienden na zijn wandaad over hem in kranteninterviews vertellen, een in alle opzichten reëel beeld geeft en/of heeft van zijn opvoeding en van zichzelf. Hij werd gepest in zijn jeugd, zeggen zijn oude schoolvrienden maar daar hoor je hem niet over. Maar ook vertellen zij dat als er ruzie was, hij er vaak tussenin sprong en de partijen scheidde. Hij deed aan langdurige en intensieve krachtraining in sportscholen. Hij noemt zichzelf een zeer bekend graffitipuitser, maar daar halen zijn vrienden hun schouders over op. Hij overtrad graag grenzen, zeggen zijn vrienden ook.

Waarom laat Breivik zich leiden?

Breivik koestert een ideaal, zegt hij zelf. Dat blijkt uit de volgende passage (blz. 1363). In een soort dagboek dat hij een tijdje bijhoudt lezen we dat hij tijdens een avondje stappen aan vriendin Christine vertelt :

... about my career as a writer, telling her that I wasn't planning on actually selling the book but rather to distribute it freely in order to more efficiently propagate our cause to a broader audience (they were all cultural conservative btw). Christine told me that she believed I was driven by idealism, which is of course true, but that I actually lived my dream.

Met het boek dat hij aan het schrijven is, bedoelt hij het manifest dat hij vlak voor zijn daad op internet publiceert. Hij schrijft 'our cause', omdat zijn vrienden er politieke ideeën op nahouden die (evenals de zijne maar minder radicaal) als conservatief te typeren zijn. Bovendien wil hij tegenover Christine de indruk wekken dat het boek waaraan hij werkt soortgelijk gedachtegoed bevat en dat hij van plan is dat gratis te versprei-

den. Christine zegt hierop dat hij niet alleen een ideaal koestert maar er ook naar leeft. "Wich is of course true", tekent Breivik daarbij in zijn dagboek aan. Elders (blz. 669 en 670) veroordeelt hij het gebrek aan idealisme ('idealistic mindset') in zijn generatie en die van zijn ouders en stiefouders, de 'generatie 68'. Hij zegt over beide generaties dit:

They didn't care about politics as they generally lacked an idealistic mindset and were instead busy working, providing for their families. Many worked as small business owners or with economics and law. Our parent generation (the 68 cultural conservative generation) had the same flaws we have today. We are egotistical and greedy zealots driven by our lust for personal acquisitions/prestige completely lacking a political idealistic drive.

Het ideaal dat Breivik daarentegen koestert is dat van een monoculturele Europese samenleving. Zo lezen we op blz. 659:

I believe Europe should strive for: A cultural conservative approach where monoculturalism, moral, the nuclear family, a free market, support for Israel and our Christian cousins of the east, law and order and Christendom itself must be central aspects (unlike now). Islam must be re-classified as a political ideology and the Quran and the Hadith banned as the genocidal political tools they are.

In dat deel van het manifest waarin hij zichzelf een interview afneemt, antwoordt hij (blz. 801) op de vraag waarom een gewapende strijd voor een monocultureel Europa de enige 'rational approach' is:

... that the democratical struggle through dialogue has been lost ... the cultural conservatives of Europe, have become slaves under an oppressive, tyrannical, extreme left-wing system with absolutely no hope of reversing the damage they have caused. At least not democratically.

Democratische procedures sluit hij dus uit en over wat hij dan wel van plan is om zijn ideaal te bereiken zwijgt hij tegenover iedereen, want (blz. 1328):

I decided ... to withhold all relevant information from them [TMK: zijn vrienden] and everyone, not because I didn't trust them, but rather because I wanted to avoid incriminating them. Revealing sensitive information to any of them would put them in a difficult spot, because they would be required by law to report this info to the authorities. It would also pose a serious threat to me if they decided to tell anyone.

Meerdere bladzijden wijdt hij uit over wat nodig is aan fysieke en psychologische trainingstechnieken om zover te komen dat je ook echt in staat bent om die gewapende strijd voor een monocultureel Europa te voeren. Zoiets vraagt zelfdiscipline en zelfopoffering (blz. 1363):

Are, we, the reactionary revolutionary conservatives really living our dream or are we making a sacrifice? To be honest, if I felt that other people could do my job I would not do what I do, that I can guarantee you. I don't want to do what I do, I would rather focus on starting a family and focus on my career again. But I can't do that as long as I feel like a person caught in a burning spaceship with nowhere to go.

Hij realiseert zich, zo noteert hij, dat als je een ideaal wil bereiken dit een langdurige inzet vereist, zelfdiscipline noodzakelijk is en je bepaalde keuzes in je privéleven moet maken, bijvoorbeeld het niet willen stichten van een gezin.

Duidelijk is dat Breivik zich ervan bewust is een politiek ideaal te koesteren. De bouwstenen voor dit ideaal vindt hij op internet, de aanleiding voor de samenstelling ervan vindt hij in de sfeer thuis (die hij evenals de cultuur in het algemeen sterk gefeminiseerd noemt), zijn ervaringen op straat met vrienden (waaronder moslims) en een enkele politieke gebeurtenis. Om zijn ideaal te verwezenlijken kiest hij, na een korte periode van politieke activiteit (hierboven niet genoemd) voor de gewelddadige weg.

De fanaticus en zijn idealen

"Een ideaal ... is een bijzondere soort sterke overtuiging ... gebaseerd op een beeld van een niet gerealiseerde situatie, die optimaal is, langetermijnengagement vereist vermits het handelen intrinsiek gemotiveerd wordt en de overtuiging 'deel' wordt van de persoon zelf", aldus Stijn Sieckelinck (2009, blz. 51-52). Mensen voelen zich met hun idealen verbonden. Idealen motiveren hen om bepaalde dingen te doen of te laten, vormen hun identiteit en vaak vereisen ze een langdurige inzet om ze te verwezenlijken. Idealen tonen wie je bent en zijn een bron van zingeving. Waarden maken altijd deel uit van een ideaal. Dat kunnen morele maar ook non-morele waarden zijn. Daarnaast kunnen we aan idealen twee aspecten onderscheiden: de inhoud (wat streef je na) en de omgang ermee (langs welke weg wil je het ideaal bereiken). Breiviks ideaal is inhoudelijk dat van een monoculturele samenleving en hij wil dat bereiken door geweld. Democratische procedures wijst hij namelijk af.

Om te voorkomen dat politiek idealisme (om ons daartoe verder te beperken) omslaat in fanatisme dient de idealist (1) bereid te zijn om met anderen (ook tegenstanders) te reflecteren over de inhoud van zijn ideaal en de strategie om dat te bereiken, en (2) kritiek op de wijze waarop het ideaal wordt verwoord, op foutieve vooronderstellingen en onvolkomenheden in een weergave van feiten te accepteren en te integreren. Bovendien (3) mag de strategie nooit zo zijn dat medemensen of hun eigendommen schade wordt toegebracht of mensen angst wordt ingeboezemd en (4) de strategie mag nooit ten koste gaan van de idealist zelf (hetgeen wel het geval is bij bijvoorbeeld zelfmoord)⁵. De omgang met het ideaal dient 'prudent' te zijn.

Fanatisme is een houding die gekenmerkt wordt door emotionele felheid en vasthoudendheid en die gepaard gaat met onverdraagzaamheid jegens andersdenkenden. Binnen fanatisme onderscheid ik twee niveaus: radicalisme en extremisme. Extremisme kan, als de daad bij het woord wordt gevoegd, uitmonden in terrorisme. Het begrip laat zich wetenschappelijk moeilijk definiëren omdat het pejoratieve gevoelswaarde heeft

⁵. Zie voor een uitgebreide bespreking van wat daar wordt genoemd een "billijke gepassioneerde voor idealen" Sieckelinck, 2009, blz. 199 e.v. Aan de wijze van omgang met idealen voeg ik als conditie toe dat ze zo verwoord of uitgebeeld worden dat een discussie over de inhoud niet op voorhand bemoeilijkt wordt. Het getuigt mijn inziens van weinig wijsheid en respect om idealen zo te verwoorden of af te beelden dat afkeer of ergernis opgeroepen wordt. De moeite die velen in onze cultuur hebben om aan deze eis te voldoen, wordt vaak gebracht als sjibbolet voor de waarde die men hecht aan de vrijheid van meningsuiting.

(Crenshaw, 2000). Er wordt om voor de hand liggende redenen, vaak in speciaal daartoe opgerichte instellingen, heden zeer veel onderzoek naar dit verschijnsel gedaan.

De genese van prudent idealisme naar terrorisme doorloopt de stadia radicalisme en extremisme. Extremisme mondt uit in terrorisme (Van Eck, 2008; O'Connor 2011; Sieckelinck, 2009; Sorel, 2003) indien metterdaad tot het uitoefenen van geweld wordt overgegaan, anderen zonder onderscheid schade wordt berokkend of het leven wordt ontnomen (slachtoffers staan symbool voor het doel) en het primair de bedoeling is om angst en paniek te verspreiden als middel om het politieke ideaal te bereiken.

De 'lone wolf'

Breivik pleegde een terroristische daad. Hij veronderstelde weliswaar dat er ook 'cellen' ('founding brothers') elders in Europa bezig waren, maar legde zichzelf (evenals zijn medestrijders, naar hij veronderstelt) ook geheimhouding op. De bouwstenen voor zijn ideaal vond hij grotendeels op internet. De voorbereidingen deed hij volgens een aan zichzelf opgelegd programma dat jaren bestreek. Hij werkte niet in opdracht.

Zo iemand noemt men een 'lone wolf'. Lone wolves hebben geen welomschreven profiel. Hun optreden is een 'black swan' gebeurtenis. Wel hebben ze een aantal kenmerken gemeen (De Graaff, 2008; Bakker & De Graaf, 2010, Pantucci, 2011).

- Er zijn ongerijmdheden in hun sociale gedrag:
- Zij doen hun inspiratie op bij internetnetwerken.
- Zij publiceren hun ideeën vaak van tevoren op internet of ook wel door middel van ingezonden brieven in lokale kranten.
- De meeste lone wolves geven geen blijk van een te identificeren psychopathologische stoornis.

Pantucci (2011) noemt nog hun grote geldingsdrang.

Onderzoekers concluderen dat deze kenmerken te weinig specifiek zijn om in hun een-tje opererende terroristen tijdig in de kraag te vatten, laat staan voorspellingen te doen aangaande komende acties van bepaalde individuen. Er zijn immers veel mensen die aan deze kenmerken voldoen en/of die op discussiefora extremistische taal uitslaan en toch nooit tot actie overgaan. Maar gelukkig laten de meesten het ook vroegtijdig afweten omdat ze onvoldoende organisatorisch en/of doorzettingsvermogen hebben. Het belang van internet voor lone wolves wordt steeds weer benadrukt. Het biedt inspiratie, is behulpzaam bij de planning en geeft rechtvaardiging voor de daad, terwijl je (naar eigen beleving) anoniem kunt blijven. Pantucci (2011) concludeert daarom dat we er rekening mee moeten houden dat het gewelddadig extremisme niet uit te roeien is. 'Alienated loners' blijven onder ons en de lokroep op internet om terreurdaden te plegen zal hen blijven inspireren. Zo lang dat mogelijk blijft, rest ons slechts het brede publiek voor te lichten en alert te maken voor signalen die erop zouden kunnen wijzen dat een individu tot extremisme neigt (De Graaf en Kessels, 2011).

Breivik: een beeld

Het beeld dat naar voren komt uit de aantekeningen van Breivik, is dat van een behoorlijk intelligente en ondernemende jongeman. Hij heeft een groot doorzettingsvermogen

en werkt gedurende vele jaren zeer planmatig. Zijn manifest is systematisch opgebouwd. Hij wekt de indruk dat hij van huis uit weinig in de weg kreeg gelegd. Nergens verwijst hij naar (een herinnering aan) een correctief ingrijpen van één van zijn ouders. Zij worden op geen enkel moment neergezet als lichtende voorbeelden. Als puber testte hij sociale grenzen uit. Hij heeft van jongs af aan vrienden om zich heen gehad met wie hij zich goed kon vermaken. Op de vraag of hem, door wie en hoe aan hem morele idealen zijn voorgehouden, krijgen we een oorverdovende stilte als antwoord. Hebben zijn opvoeders zich voldoende verantwoordelijk geweten voor de ontwikkeling van hun kind tot persoon? De grote afwezige is de (eigen) vader en wat genoemd wordt 'beleefd vaderschap'. Er lijkt een rechtstreeks verband met Anders' constatering dat hij in de samenleving in het algemeen een gebrek aan manlijkheid constateert.

Als in de pedagogiek wordt gesteld dat goed opvoeden zich laat kenmerken door 'het goede voorbeeld geven', 'belangrijke verwachtingen voorhouden' en 'grenzen stellen', dan moeten we afgaand op de terugblik die Anders Breivik geeft, de conclusie trekken dat het aan deze elementen heeft ontbroken en dat hij dit gemis (als zodanig niet onder woorden gebracht) projecteert op de maatschappij waarin hij opgroeit. Zijn identiteit (waar idealen deel van uitmaken) lijkt hij zelf bijeengesprokkeld te hebben.

Het belang van vaders in de opvoeding

Hebben vaders een eigen inbreng in de opvoeding? Zij zijn "van groot belang voor de sociale ontwikkeling en voor het omgaan met en het leren beteugelen van agressie – vooral van belang voor jongens – maar ook voor het leren omgaan met angsten". In een themanummer van het tijdschrift *Pedagogiek* (2011) wordt uitvoerig stilgestaan bij de rol van vaders in de opvoeding. Hier volgen enkele onderzoeksconclusies. Vaders zijn "cruciaal bij het helpen van adolescenten om hun angsten voor de buitenwereld te overwinnen". Zij spelen een "belangrijke en unieke rol ... door ondersteuning van het kind bij de transitie naar (de intrede in) de wereld buiten het gezin" (Tavecchio & Bos, 2011, blz. 6). Het spel met vaders bevordert bij kinderen "een actieve, competitieve, autonome en nieuwsgierige houding ... en heeft een positief effect op de sociale ontwikkeling". Onderzoek naar het welbevinden van kinderen in stiefvadergezinnen toont aan dat "jongens die veel acceptatie rapporteren in de relatie met de biologische vader ... zich sociaal meer competent (voelen) dan jongens die geen warme band met hun vader hebben" (Hakvoort e.a. 2011, blz. 79).

Heeft Breivik actief vaderschap gemist? Het lijkt bijna zeker. Worden kinderen die opgroeien in soortgelijke omstandigheden dus terrorist? Nee, want kinderen verwerken niet allen op dezelfde wijze invloeden. Ondanks slechte ouders kunnen kinderen opgroeien tot evenwichtige en moreel inspirerende volwassenen. Gelukkig maar. Tussen een potentieel schadelijke invloed in de kindertijd en de zelf-verantwoordelijke volwassene staan compenserende invloeden en de psychisch-sociale uitrusting van het individuele kind.

Literatuur

Bakker, E., & Graaf, B. de (2010). *Lone Wolves. How to Prevent this Phenomenon*. Expert Meeting Paper, The Hague: ICCT. Te raadplegen op <http://icct.nl/userfiles/file/ICCT%20EM%20Lone%20Wolves%20Paper.pdf>.

- Crenshaw, M. (1981). The causes of terrorism. In: *Comparative Politics*, (13), 4, blz. 379-399. Ook te raadplegen op <http://courses.kvasaheim.com/hist319a/docs/Crenshaw%201981.pdf>.
- Crenshaw (1986). The Psychology of Political Terrorism. In: Hermann M. G. (ed.) *Political Psychology*, p. 379-413.
- Crenshaw, M. (2000). The Psychology of Terrorism: An Agenda for the 21st Century. In: *Political Psychology*, (21), 2, 405-420. Ook te raadplegen op <http://cocomaan.net/psychology%20of%20terrorism.pdf>.
- Eck, S. van (2008). *Radicalisering in het klaslokaal*. Amsterdam: Centrum voor Nascholing.
- Graaf, B. de, & Kessels, E. (2011). Lone Wolves and their Enabling Environment. *ICCT Commentaries*, 29 July. Te raadplegen op http://icct.nl/vervolg.php?h_id=6&s_id=43#BGEK.
- Graaff, B.G.J. de (2008). *De wetenschapper en de spin. Over de (on)mogelijkheid van toekomstverkenningen ten aanzien van radicalisering en terrorisme*. Leiden: Universiteit van Leiden. Oratie. Te raadplegen op http://www.google.nl/search?as_q=Graaff+%22+wetenschapper+en+de+spin%22&as_epq=&as_oq=&as_eq=&as_nlo=&as_nhi=&lr=&cr=&as_qdr=all&as_sitesearch=&as_occt=any&safe=images&tbs=&as_filetype=&as_rights=
- Hakvoort, E., Bos, H., Balen, F. van, & Hermanns, J. (2011). Kinderen in stiefvadergezinnen: relaties met vaders en stiefvaders. In: *Pedagogiek*, (31), 1, blz. 68-82.
- O'Connor, T. (2011). Definitions, Typologies and Types of Terrorism. *Megalinks in Criminal Justice*. Te raadplegen op <http://www.drtoconnor.com/3400/3400lect01.htm>. Last updated July 28, 2011.
- Pantucci, R.A. (2011). *Typology of Lone Wolves: Preliminary Analysis of Lone Islamist Terrorists*. International Centre for the Study of Radicalisation. Te raadplegen op http://icsr.info/publications/papers/1302002992ICSRPaper_ATypologyofLoneWolves_Pantucci.pdf.
- Pels, T., & Ruyter, D. de (2011). De relatie tussen opvoeding, socialisatie, ontwikkeling en radicalisering: overzicht van en hiaten in de beschikbare kennis. In: *Pedagogiek*, (31), 2, 117-133.
- San, M. van, Sieckelinck, S., & Winter, M. de (2010). *Idealen op drift. Een pedagogische kijk op radicaliserende jongeren*. Den Haag: Boom Lemma.
- Sieckelinck, S. (2009). *Het beste van de jeugd. Een wijsgerig-pedagogisch perspectief op jongeren en hun ideal(ism)en*. Kampen: Klement/Pelckmans.
- Sorel, J.-M. (2003). Some Questions About the Definition of Terrorism and the Fight against Its Financing. In: *European Journal of International Law (EJIL)*, (14), 2, 365-378. Te raadplegen op <http://www.ejil.org/pdfs/14/2/420.pdf>.
- Tavecchio L., & Bos, H. (2011). Inleiding op het themanummer: Vaderschap rol van vaders in opvoeding van kinderen en diversiteit in vaderschap. In: *Pedagogiek*, (31), 1, blz. 3-10.
- Themanummer: Vaderschap rol van vaders in opvoeding van kinderen en diversiteit in vaderschap. *Pedagogiek* (2011) 31, 1.
- Victoroff, J. (2005). The Mind of the terrorist. A Review and Critique of Psychological Approaches. In: *Journal of Conflict Resolution*, (49), 1, 3-42. Te raadplegen op http://www.google.nl/search?as_q=Victoroff+Mind+of+the+terrorist&as_epq=&as_oq=&as_eq=&as_nlo=&as_nhi=&lr=&cr=&as_qdr=all&as_sitesearch=&as_occt=any&safe=images&tbs=&as_filetype=&as_rights=

